

O'zbekiston Respublikasi
Xalq ta'lim vazirligi

Navoiy viloyati pedagog xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish
instituti

Shaxarlar geografiyasi fanidan ma'ruzalar matni

Ma'ruzalar matni "Geografiya"
kafedrasining 2005 yil «____»
avgustidagi majlisida muhokama qilinib
o'quv jarayoniga tavsiya etilgan.

Mualliflar: prof.Soliev A.S.
Kat o'qit. Abdieva Z.A

Navoiy 2005 yil

Soʻz boshi

Shaharlarni oʻrganish katta ilmiy, madaniy va maʼrifiy ahamiyatga ega. Chunki mamlakat va Yurtlarning hozirgi kuni va oʻtmishi, tarixi, tasnifi va taqdirini, ularning jahon hamjamiyatidagi oʻrnini, geosiyosiy mavqeini koʻp hollarda Shaharlar orqali angalash mumkin.

Shaharlar nihoyatda harkatchan, dinamik obʼekt; ular ham jonli mavjudotdek betakror, oʻziga hos borliq: Shaharlarning ham tugʻilgan vaqti va joyi, ijtimoiy ahvoli va kelib chiqishi, yoshi va faoliyati, boshqacha qilib aytganda, pasportlari bor. Binobarin, Shaharni oʻrganish hamma vaqt jonli va qiziqarli boʻladi.

Ushbu maʼruzalar matni muallifning bu sohadagi koʻp yillik ilmiy-pedagogik tajribasidan kelib chiqib yozilgan. Uning mazmuni oʻquv jarayonida takomillashtirilib boriladi va respublikamiz Shaxarlariga oid faktik raqamlar hamda axborotlar bilan boyitiladi.

Ma'ruza 1. **Shaharlar geografiyasi fanining ob'ekti va predmeti.**

Geourbanistika yoxud Shaharlar geografiyasi aholi va aholi manzilgohlari va umuman, iqtisodiy va sosial geografiyaning eng rivojlangan yo'nalishidir. Shaharlar boshqa iqtisodiy geografik ob'ektlarga qaraganda o'zining yaxlit, darhol ko'zga tashlanib turishi bilan farqlanadi. Buning sababi - ularning ishlab chiqarishni, ijtimoiy -iqtisodiy voqelikni xuddudda, geografik xaritada o'ziga xos tasvirlashdir.

Ma'lumki, iqtisodiy xaritalarda asosan uch xududiy shakl ko'rsatiladi: chiziqlar yo'llarga mos kelsa, areal yoki maydonlar-qishloq xo'jalik sohaslariga, no'qta va tugunlar (tugunchalar) esa sanoat markazlari, Shaharlarni aks ettiradi. Binobarin, aytish mumkinki, iqtisodiy va sosial geografiyaning asosiy tadqiqot ob'ekti ana Shu uchlik, xududiy yoki geografik geometriya xisoblanadi; ularning tahlil etish bu fanning tub masalasidir.

Shaharlar geografiyasining iqtisodiy va sosial geografiya fani doirasidagi bunday yutug'ini boisi nima? Avvalambor, ta'kidlash lozimki, Shaharlar xududiy birlikdir ikkinchidan, ular murakkab sosial-iqtisodiy kategoriya; uchinchidan, Shaharlarda atrof-muhit, mazkur xududning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati, misli oynada aksni topganidek, yaxlit mujassamlanadi; to'rtinchidan, Shaharlar xar bir davlat, xudud, iqtisodiy va sosial geografik tizimning tayanch nuqtalari, «ustunlari» bo'lib xizmat qiladi. Shaharlar-bizning o'tmishimiz, hozirgi kundagi qudratimiz va istiqbolida rivojlanish quvvati va imkoniyatimizdir. Ular erdagi chinakam porloq yulduzlardir.

Shaharlar juda murakkab mavjudot bo'lib, serqirali vazifalarni bajaradi. Siyosiy jihatdan olsak, har bir davlat o'zining Shaharlar to'ri va, ayniqsa, poytaxti (dorulsaltanati) bilan kuchlidir. Bejiz emaski, har qanday urush-yurushlar muvaffaqiyati va zafari dushmanning Shahar va qal'alarini zabt etishda, bo'yin sundirishda o'z isbotini topgan. Demak, qadimda Shaharlar butun Yurtga, mamlakatga, boylikka nisbat berilgan. Ularni turli mamlakat yoki «iqlimlarda» turlicha atashgan: qubba, madinat, polis, bolig', bozor, taun, grad, pur, burg, vill va xokazolar ayni paytda Shaharlar geografiyasining kengligidan dalolat beradi. Bundan ko'rinib turibdiki, Shaharlar davlatlarning siyosiy xayotida, ularning jahon xamjamiyatida, geosiyosiy tuzilmasida muhim rol o'ynaydi.

Shaharlarning qudrati ularda mujassamlangan iqtisodiy saloxiyat bilan belgilanadi. Shaharlar, eng avvalo, qishloq xo'jaligi bo'lmagan tarmoqlarning xududiy tashkil etish shakli sifatida iqtisodiy jihatdan samarali, serdaromad, harakatchan (dinamik) yo'nalishlarni o'zida mujassamlashtirgan. Shu bois har qanday mamlakat milliy iqtisodiyotining tarkibi, rivojlanganlik darajasi va xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni, undagi mavjud Shaharlar tizimi, urbanizasiya jarayoni bilan tavsiflanadi. Ayni paytda Shaharlarning ilmiy-texnikaviy, madaniy salohiyatlari ham salmoqlidir.

Shaharlar bozor iqtisodiyotiga o'tishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Ularda mavjud bo'lgan bank-moliya tizimlarini bozor infrastrukturasi ma'nosida ta'riflash mumkin. Binobarin, mustaqil mamlakatimizning siyosiy xayoti va uning bozor munosabatlariga o'tish davrida Shaharlarning ahamiyati beqiyosdir. Shaharlarda zamonaviy tarmoqlar, ilg'or texnologiya joriy etish imkoniyati katta; xorijiy sarmoyadorlar ham asosan Shaharlar va, ayniqsa infrastruktura tizimi mukammal shakllangan markazlarni tanlashadi. Shaharlarda tovar ayriboshlash, pul oboroti (aynalishi) faol bo'ladi. Bularning barchasi Shaharlarga yangicha qarashni taqozo etadi.

Shaharning madaniy-ma'naviy, diniy, tarixiy jihatlarini ham unutmashlik lozim. Qadimda, xususan, dini islomda Shaharlarga oydek nisbat berilgan, ular dorul, bayt-ul, sharif kabi iboralar bilan ulug'langan. Agar dashtiy yovuzlar Shaharlar rivojlanishiga qarshi bo'lgan bo'lsalar, musulmon olamida Shaharlarni barpo etish va ularni yuksaltirishga katta e'tibor berilgan.

O'tmishda Shaxarlarning goh avj olishi, goh tushkunlikka uchrashi madaniyat (sivilizasiya), ijtimoiy rivojlanishning doimiy yo'ldoshi bo'lgan va ana Shunday davriy notekisliklar tarix bosqichlarini belgilab turgan. Shuning uchun Yurtning tarixi, tavsifi va taqdiri ko'p jihatdan uning Shaxarlari bilan bog'liqdir.

Har qanday Shaharlar azaliy va adabiy muqaddas joylardir, chunki bu joylarda buyuk avliyo va allomalar qabri mavjud. Ko'pgina Shaharlar ana Shunday fazilatga ega. Bu borada Makka va Madina, Buxoro, Turkiston, Samarqand, Xiva, Toshkent, Termiz, g'ijduvon, Shahrisabz, Chustga o'xshash Shaharlarni tilga olish kifoyadir.

Shaharlarimizning xosiyatli tuprog'i, eru suvi dunyoga mashhur siymolarni bergan. Ular esa ismi-shariflari bilan o'z navbatida tug'ilgan va yashagan Shaharlarni dunyoga mashhur qilishgan, adabiy lashtirgan.

Shaharlarning muqaddasligi qadamjoylar va mozorlar bilan bog'liq bo'lgan; qabristonlar Shaharlarning o'tmish sirlari, tarixini saqlaydi, ulardagi bozorlar esa Yurtning ijtimoiy xayotini minatyurada mujassamlantiradi. Binobarin, Shaharlar Shu o'lka, diyorning iqtisodiy va sosial, ijtimoiy geografiyasini ko'zgusidir.

Halqimiz xayotida bozorlar azaldan muhim o'rin tutgan; bozori bor joy Shahar deb yuritilgan (hozir ham Xitoyning Uyg'uristonida kichik Shaharlar, rayon markazlari ba'zan bozor deb aytiladi). Bozorlar mamlakatning turli Shaharlarida haftaning deyarli har kunida navbatma-navbat uyushtirilgan, ayniqsa, chorshanba, payshanba, juma va yakshanba kunlari bozorlar nihoyatda gavjum bo'lgan. Shu bois sharq bozorlarining Shahar hosil qiluvchi vazifasi ularning Shahar halqigagina emas, balki butun atrof ahliga xizmat qilishda ko'ringan. Shaharliklar uchun bozorlar har kuni va bir joyda muqim, barqaror bo'lsa, qishloq ahliga esa bozor har kuni va har joyda bo'lgan. Bozor kunini oila a'zolari zoriqib kutishgan, Shu kunga mo'ljallangan ma'lum maqsadlarni rejalashtirgan; bozor bolajonlarga sovg'a bergan, oilaga ro'zg'or yumushlarini bajargan, oila va qo'ni-qo'shni, maxalla uchun axborot vazifasini ado etib kelgan.

Yurtimizga turli maqsadda tashrif buyurgan sayohatchilar, musofir va boshqalar, eng avvalo, Shaxarlarimizning bozorlarini ta'riflashgan. Shaxarning katta-kichikligi, mamlakat va Yurtda tutgan mavqeini bozor xajmi, unda savdo -sotiq qilinadigan tovarlar, matolar geografiyasi bilan baholashgan. Shu sababli sharq madaniyatini va tarixini bozorlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bizning «bozor» atamamiz Buyuk ipak yo'li orqali Evropaga, ulardan esa Amerika qit'asiga ham kirib borgan.

Xalqimiz hayotida bozorlar xozir ham muhim o'rin tutadi. Agar mozor va qabristonlarda qadriyatimiz mustaxkamligi, o'tgan avlodga munosabatimiz o'z aksini topsa, bozorlar Yurt boyligi va butligi, xalq farovonligining ko'zgusidir. Binobarin, Shaxarlarni iqtisodiy va sosial geografik o'rganishda qadamjoy va bozorlarga ham xaqli ravishda katta e'tibor berishni talab etadi.

Yuqorida keltirilgan Shaxarlarning qisqacha tarixi ularni o'rganishning nihoyatda serqirrali, qiziqarli va ayni paytda ma'suliyatli ekanligidan dalolat beradi. Bu jumboq yoki kalavada geograflar hamma vaqt o'ziga xos va betakror o'rinlari bilan ajralib turadi; geografik tadqiqot uchun Shaxarlarning, eng avvalo, hududiy tizim, hududiy-iqtisodiy va sosial majmua, dinamik, harakatchan ekanligi muhimdir.

Demak, Shaharlar geografiyasining ob'ekti ma'lum bir hududda tarixan shakllangan Shaxar yoki Shaharlar to'ri, tizimidan iboratdir. Uning predmetini esa quyidagicha ta'riflash mumkin. Shaharlar geografiyasi iqtisodiy va sosial geografiyaning alohida tarmog'i bo'lib, u turli mamlakat yoki rayonlarda Shaxarlarning vujudga kelish va rivojlanish xususiyatlarini, ularning murakkab hududiy tizimlarini shakllanish qonuniyatlarini o'rganadi.

Shaxarlar geografiyasi sanoat, transport, aholi geografiyasi, hamda Shaxarsozlik va rayon planirovkasi, sosiologiya, demografiya, aholiga xizmat ko'rsatish soxalari

geografiyasi kabi yo'nalishlar bilan aloqa qiladi. Uni o'rganishda geografik taqqoslash, kartografiya, tarixiy, statistik, modellashtirish va boshqa metodlardan foydalaniladi.

Shu bilan birga Shaxarlarni o'rganish orqali mamlakat yoki viloyatning o'tmishi, ularning hozirga axvoli, ijtimoiy va siyosiy vaziyatidan boxabar bo'lishi mumkin. Ayni paytda Shaxarlarning geostrategik ahamiyati ham katta. Ammo, Shaxarlarni aholi punktlarining boshqa shaklidan, jumladan, qishloqlardan keskin ajratish ham nodurustir. Sababi, Shaxarlarning aksariyati, xususan, bizning sharoitimizda qishloqlar negizida shakllangan. Qolaversa, Osiyo yoki SHarq Shaxarlari, aslida Shaxar va qishloqlarning ajralmas birligidir.

Ma'ruza 2 Shaxarlarni geografik o'rganish

Davlatlar va iqtisodiy rayonlarni o'rganishda, o'lkaShunoslikda bu hududlarning umumiy ta'rifidan Shaharlarga o'tiladi, ya'ni Shaharlar mamlakatlar ichki tuzilishi, xo'jalik tarkibi va hududiy tafovutlarni bilib olishda tahlil qilinadi. Demak, bunday an'anaviy yo'nalishda Shaharlar o'lka, xudud iqtisodiy ta'rifining poyonida, yakuniy bo'g'inidan o'rin olgan. Biroq bu masalani aksincha, muqobil ravishda ham hal etish imkoniyati bor: Shaharlarning jamiyat hayoti va uning sosial- iqtisodiy tuzilmasini aniq va asosiy hududiy shakli ekanligidan kelib chiqqan holda, mamlakat tavsifini, uning Shaharlaridan boshlash mumkin.

Shaharlar mamlakat va iqtisodiy rayonlar geografiyasida o'rganilishi bilan bir qatorda ular alohida tadqiqot ob'ekti bo'lib ham xizmat qiladi. Bu borada, ya'ni Shaharlarni iqtisodiy geografik o'rganish tartibi haqida ilmiy-uslubiy adabiyotlarda ko'pgina taniqli olimlarning ko'rsatmalari mavjud. Albatta, Shaharlarni o'rganish avvalambor ularning tarixi, kelib chiqishi, genetik xususiyatlarini tahlil qilishdan boshlanadi. Natijada, asosan tarixiy manbalarga tayangan holda, o'rganilayotgan Shahar yoki Shaharlarning nima uchun aynan Shu joyda va utmishning aynan Shu bosqichida vujudga kelganligi yoritilib beriladi.

Shaharlarni retrospektiv o'rganish tarixiy tamoyilga binoan bajariladi: qo'yilgan maqsad nuqtai nazaridan o'tmish ma'lum tarixiy davrlarga bo'linadi va har bir davrning Shahar (Shaharlar) shakllanishi va rivojlanishiga bo'lgan ta'siri tadqiq etiladi. Ammo, ilgari qayd qilganimizdek, bu erda tarixning «ikr-chikiriga» o'tib ketilmaydi, geografiya tarix uchun emas, aksincha tarix geografiyaga xizmat qilishi kerak.

Mamlakatimiz Shaharlarini o'rganishda, ularni bunyod etilganligidan boshlab, hozirgi kungacha bosib o'tgan yo'lidagi asosiy tarixiy, davriy voqealar qisqacha ko'rib chiqiladi va ular mavjud borliqdan kelib chiqqan holda baholanadi. Boshqacha qilib aytganda, Shaharlarning tarixi vujudga kelgan va rivojlanib ketgan davr nuqtai nazaridangina emas (bu asosan tarixning vazifasi), balki ularning hozirgi vaqtdagi xolatidan kelib chiqib ham tahlil qilinadi. Tarixiy geografiya uchun esa har bir hodisa o'sha davrdan kelib chiqqan holda tahlil etilishi va baholanishi lozim. Zero, Geraklit aytganidek, «Ayni bir oqimga bir vaqtning o'zida ikki marta tushib bo'lmaydi». Chunki, ikkinchi marta kirganda oqim(suv) ham, unga tuShuvchi ham ilgarisidek emas o'zgargan bo'ladi.

O'zbekiston Shaharlarni o'rganishda, ularning qadimiy va boy tarixidan tashqari, rus va sovetlar imperiyasi davrlari ham ko'rib chiqiladi. Shundan so'ng Shaharlar shakllanishi va rivojlanishidagi mamlakatimizning mustaqillik davriga alohida e'tibor berish lozim.

O'rganilayotgan Shahar yoki Shaharlar tarixiga ko'ra, ularning genetik turlari ajratiladi, «yangi» va «eski» Shaharlar guruhi aniqlanadi. Endigi sharoitda «yangi Shaharlarni» sobiq sovetlar davrida vujudga kelganligi bilan asoslash nodurustdir. Qolaversa, yangi Shahar tuShunchasining o'zi ham nisbiydir. Keng ma'noda, Yurtimizning yangi tarixiga muvofiq «yangi Shaharlar» deb ularni Turkiston Rossiya tomonidan zabt etib olingan (XIX asr yarmi) davrdan so'ng paydo bo'lganlarini aytish mumkin. Bunday Shaharlar turkimiga Farg'ona (YAngi Marg'ilon, Skobelov), Kogon (YAngi Buxoro),

To'rtkul (Petroaleksandrovsk)lardan boshlab keyingi yillarda vujudga kelgan barcha Shaharlar kiritiladi. Shu ma'noda sobiq SSSR davrida barpo bo'lgan Shaharlar (Navoiy, Zarafshon, SHirin, Drujba, Marjonbuloq, Tolimarjon, YAngier va boshqalar) ham yangilar qatoriga kiradi. Ammo iqtisodiy va sosial geografiya nuqtai nazaridan qaraganda butunlay «bo'sh» yoki o'zlashtirilmagan joylarda hamda keyingi qisqa davrda aholisi va xo'jaligi keskin rivojlangan va tashqi qiyofasi tubdan o'zgargan manzilgohlarni tom ma'nodagi yangi Shaharlar deb atash to'g'riroqdir.

Shaharlar geografiyasini o'rganishdagi navbatdagi bosqich ularni katta-kichikligi bo'yicha tabaqalashtirish (klassifi-kasiyalashtirish)dan iboratdir. Bu erda qo'yilgan maqsad va tadqiq qilinayotgan ob'ekt xususiyatidan kelib chiqib, Shaharlar to'g'ri aholi soni bo'yicha turli daraja yoki klasslarga ajratiladi. Eng avvalo ular, 3 guruhga: katta, o'rta va kichik Shaharlarga bo'linadi, maxsus tadqiqotlarda esa yanada kengroq klassifikasiya qo'llaniladi. Tabiiyki, katta yoki kichik Shahar tuShunchasi ham nisbiydir. Masalan, Toshkent darajasidan hatto azim Samarqand yoki Namangan ham kichik Shahardir (YAponlar «Shahar nima?» savoliga «bu Tokiodir» deb javob berishgan ekan). Ayni paytda mamlakatimiz qishloq joylari, ichkarisidan qaraganda tuman markazi- kichik Shahar ham ular uchun katta, o'lgan ko'rinadi. Misol uchun Qashqadaryoning Qamashi yoki CHiroqchi aholisining nigohida Shahar - bu, eng avvalo, Qamashi va CHiroqchidir; Qarshi, Samarqand, Toshkent esa ular uchun nixoyatda o'lgan, azim Shahar hisoblandi.

Demak, Shaharlarni miqdoriy jihatdan turlicha baholash sun'iylikka ega ekan. Biroq bunday qarash, odatda oddiy halq, xayotiy va an'anaviy, kundalik andozalarga mos keladi, xolos. Ilmiy izlanishlarda esa har bir tadqiqot ob'ekti uchungina emas, balki mamlakat miqyosida rasmiy ravishda qabul qilingan ma'lum andozalarga amal qilish kerak. Bu ayni paytda, turli viloyat va mamlakatlar Shaharlarni qiyosiy geografik o'rganishda ham qo'l keladi.

Shaxarlar kelib chiqishi va ularni klassifikasiyalash natijalari maxsus statistik jadval, diagramma, grafik va xaritalar erdamida tasvirlanishi shart. Jumladan, Shaxarlar tabaqalanishini piramida shaklida ko'rsatish xam nixoyatda maqbul usul xisoblanadi. CHunki, bunday tasvirda mamlakat yoki viloyatning qaysi bo'g'inidagi Shaxarlari ko'p yoki kam, kuchli yoki zaifligi va ushbu muammoni xal etish yo'llari, manbalari yaqqol ko'rinadi. Ayni chog'da, bu holat mamlakat yoki rayon xo'jaligining hududiy mujassamlaShuv xususiyatini aks ettiradi.

Shaxarlar miqdoriy darajalari bilan birga, ular sifat ko'rsatkichlari, bajaradigan vazifalari (funksiyalari) bo'yicha ham bir-biriga o'xshash emas. Ma'lumki, juda ko'p Shaxarlar turli maqomdagi ma'muriy markaz vazifasini o'taydilar. Ular orasida ko'pchilikni tuman markazlari, undan kamrog'ini -viloyat va faqat bittasi esa mamlakat ma'muriy-siyosiy, ya'ni poytaxt funksiyasini bajaradi.

Xo'jalik jihatidan yondoshganda, juda ko'p Shaxarlar sanoat va transport markazi, ayrim dam olish (rekreasiya), fan markazlari hisoblanadi. Shaxarlarning bajaradigan vazifasini, ixtisoslaShuvini aniqlashda, asosan band bo'lgan aholi tarkibi tahlil etiladi. Shunga ko'ra, sanoat, transport yoki fan-texnika markazlari ajratiladi. Sanoat Shaxarlari ichida ko'p tarmoqli sanoat markazi, og'ir va engil sanoat, resurs Shaxarlar kabi funksional tiplar belgilanadi. Agarda ana Shunday Shaxarlar toifalari ularning katta-kichikligi, bosqichlari bilan birgalikda ko'rilsa, tadqiqot yanada chuqur va samarali bo'ladi.

O'rganishlar natijasida, Shaxarlar iqtisodiy geografiya-sining eng muhim qonuniyati o'z isbotini topadi. Bu ham bo'lsa, Shaxarlarning bajaradigan vazifasi-ixtisoslaShuvi, funksiyasi ularning katta yoki kichikligini belgilashidir.

Shaxarlarni o'rganishda, ularning iqtisodiy geografik o'rni, ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil etish shakllariga alohida e'tibor berish kerak. Bu borada ayniqsa, ishlab chiqarishning mujassamlaShuvi, ixtisoslaShuvi, kooperasiya va kombinatlaShuvini, sanoat tuguni va majmualarini tadqiq qilish muximdir. Bunday iqtisodiy ko'rsatkichlar

statistik usullar, hisob-kitoblar yordamida aniqlanadi, Shaharlar ko'rsatkichlari boshqa Shaxarlar va mamlakatlar o'rtacha holati bilan taqqoslanadi. Jumladan, mujassamlaShuv va ixtisoslaShuv koeffisienti va indeksleri, tarmoqlarning turlanishi (diversifikasiyasi), aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sanoat mahsuloti, rivojlanganlik darajasi va boshqalar hisoblab chiqiladi.

Ma'lumki, hozirgi bozor munosabatlariga o'tish davrida, ishlab chiqarishning yuqori darajada mujassamlaShuvi, yirik korxonalarni ko'rish ko'p jihatdan maqbul emas. Shu sababdan bugungi sharoitda sanoatni joylashtirish asosida Shaxarlarning vujudga kelishi va ularning keskin rivojlanishi nisbatan kam uchraydigan xolatdir. Bundan ulkan qo'shma korxonalar, qurilayotgan Asaka, Qorovulbozor Shaxarlari mustasnodir.

Shu bilan birga, azaldan mavjud bo'lgan kichik Shaxarlar muammosi hozirgi kunda boshqacha ma'no kasb etadi. Bunday Shaxarlarning birdan-bir ijobiy imkoniyati, ularda mehnat resurslarining ko'pligi, qishloq rayonlariga yaqinligidir. Biroq kichik Shaxarlar moliyaviy jihatdan zaif, o'z-o'zlarini boshqarishlari qiyin va davlat yordamiga muhtoj. Uning ustiga, mazkur Shaxarlarda malakali ishchi xodimlar oz, zamonaviy infrastruktura tizimi to'la shakllanmagan. Binobarin, kichik Shaxarlarimizga katta muammolar xos, deb aytishimiz mumkin.

Ana Shunday sharoitda, xorijiy sarmoyadorlar ko'proq katta Shaxar muhitini istaydilar, qo'shma va kichik korxonalar qurish imkoniyatlari ham bunday Shaharlarda kengroq. Demak, endigi sharoitda, katta Shaxarlarda kichik korxonalar ko'proq yaratilmoqda, kichik Shaxarlarda esa, agar ular moddiy va moliyaviy qo'llab-quvvatlansa, yirik sanoat korxonalari ham quriladi. Ammo barcha kichik Shaxarlarni bunday rivojlantirish mumkin emas: vaqt ham, kapital mablag', sarmoya ham etishmaydi. Binobarin, kichik Shaxarlarning ayrimlarigina tanlab olinadi va ular o'sish qutbi hamda markazi sifatida rivojlantiriladi. Bunday Shaxarlarni ajratib olish esa, ularning ko'p omilli tahlil etilishi va baholanishi (iqtisodiy geografik o'rni, mehnat va xom ashyo resursleri, ekologik holati, transport va boshqa infrastrukturasini, funksiyasi, katta-kichikligi va x.k.) asosida amalga oshiriladi.

Shaxarlarni iqtisodiy geografik o'rganishda, ularning transport funksiyasiga ham alohida e'tibor beriladi. Shahar va transport yo'llari o'zaro chambarchas bog'liq: biri ikkinchisiz bo'lmaydi, yo'llar Shaxarlarga keladi, Shaxarlardan yo'llar ketadi. Xullas, Shaxarlar va yo'llar bu mamlakatning iqtisodiy asosi, «qovurg'asi» hisoblanadi.

Shuningdek, Shaxarlarning sosial funksiyalari, fan va ta'lim tizimi, madaniyati, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, ekologik vaziyati, aholisining o'sishi kabi masalalar ham o'rganiladi. Shu o'rinda poytaxt Shaxarlarini alohida ta'kidlash joiz. Chunki har qanday mamlakatning jahon xamjamiyatidagi mavqei, xalqaro va diplomatik aloqalar, siyosiy hayoti, eng avvalo, uning poytaxti bilan bog'liq. Boshqacha qilib aytganda, olamShumul va umumbashariy muammolar xususida rasmiy so'z yuritilganda, odatda davlatlarning poytaxti nomidan gapiriladi. Shu bois, poytaxt Shaxarlarning «yuki», mas'uliyatlari nixoyatda vazmin: ular bir tomondan mamlakatni, hududiy-siyosiy jihatdan tashkil qilish, boshqarish vazifasini ado etsa, ikkinchi tomondan bunday markazlar davlatni jaxon miqyosiga munosib ravishda olib chiqishlari kerak. Aynan ana Shu ma'noda har qanday davlat o'z taqdirini poytaxtiga topshiradi.

O'zbekiston Respublikasi siyosiy mustaqillikka eriShuvi munosabati bilan uning poytaxti -Toshkent jahon geosiyosiy tuzilmasining sub'ektiga aylandi. Avvallari Toshkent sobiq Ittifoq poytaxti -Moskva «soyasida» qolgan bo'lsa, endi u dunyodagi barcha mamlakatlar bilan to'g'ridan-to'g'ri muomila qiladi. Demak, poytaxt Shaxarlar rivojlanishiga alohida e'tibor berilishi qonuniy holdir. Sababi-Yurtimizga kelganlar, avvalambor, uning poytaxtiga qarab baho berib ketadilar. Shu nuqtai nazardan mamlakatimiz Shaxarlarining sardori, karvonboshisi, dorulsaltanati Azim Toshkent

shaxrining mustaqillik sharofati bilan qisqa vaqt ichida qiyofasini tubdan o'zgarishi quvonchli holdir.

Poytaxt bilan bir qatorda viloyat markazlari, yirik sanoat Shaxarlari, qadimiy Shaxarlarni o'rganish ham katta ahamiyatga ega (chunki har qanday poytaxt o'z atrofi, o'lkalari bilan kuchli). Shu o'rinda Shaxarlar geografiyasi bilan Shaxar geografiyasini farq qila olish kerak. Birinchisida, mamlakat yoki viloyatlarning Shaxarlar to'ri, tarkibi va tizimi tadqiq etilsa, ikkinchisida alohida olingan bir Shaxar o'rganish ob'ekti shaklida namoyon bo'ladi. Bunday mikrogeografik, yirik masshtabli tadqiqotlar bizda, afsuski, hozircha kam bajariladi (xorijiy davlatlarda bu yo'nalish ancha ilgarilab ketgan). Vaxolanki, Shaxarlar ichki geografiyasini, hududiy tuzilishini o'rganishning muhim amaliy (konstruktiv) jihatlari mavjud. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar, an'anaviy iqtisodiy geografik o'rganishlarni, sosial geografik izlanishlarga yaqinlashtiradi, loyixalashtirish va Shaxarsozlikda, ularni rejalashtirishda juda qo'l keladi. Bunday ishlarni bajarishda diagramma, statistik jadval va grafiklardan tashqari maxsus sosiologik usullarni, anketa-so'rovlar o'tkazishni unutmaslik kerak.

Shaxarlar funksiyasining tahlili, ularning demografik jarayonlarini o'rganish bilan to'ldirilishi maqsadga muvofiq. Zero, Shaxarlarning rivojlanishi, amalda, ulardagi aholi miqdori, uning o'sish sur'atlarida o'z aksini topadi. Shuning uchun, Shaxarlar aholisi sonining dinamikasi, tabiiy va mexanik harakati, yosh va jinsiy, milliy tarkiblari qisqacha ko'rib chiqiladi, tadqiqot natijalari jadval, grafik va kartalarda tasvirlanadi.

Geourbanistikada Shaxarlarning katta-kichikligi, zichligi, ular orasidagi masofa, urbanistik va hududiy-urbanistik tarkibi ham o'rganiladi. Shuningdek, Shaxar manzilgohlarining hududiy tashkil etilishidagi, murakkab shakllar-Shaxarlar aglomerasiyalari mamlakat yoki viloyat Shaxarlari geografiyasi doirasida va Shu bilan birga alohida tadqiqot ob'ekti darajasida ko'rilishi kerak.

Urbanistik tarkib deganda, Shaxarlar to'ri va tarkibi. katta Shaxarlarning mavjudligi va mavqei tuShuniladi. Hududiy urbanistik tarkibda, esa, mamlakat turli rayon va viloyatlarning har xil bosqichdagi Shaxarlar va xususan, yirik markazlar bilan ta'minlanganlik darajasi nazarda tutiladi.

Shaxarlar rivojlanishi, urbanizasiya jarayoni bilan birgalikda o'rganib boriladi. Ammo, bu olamShumul xodisa mamlakat tarixi, an'analari, ishlab chiqarishning tarmoqlar tarkibi, ixtisoslaShuvi va hududiy tashkil etish shakllaridan kelib chiqqan holda baholanishi zarur. Shu jihatdan yondoshganda O'zbekistonning urbanizasiya jarayonida ham o'ziga xos va mos, betakror yo'li bo'lmog'i tabiiydir.

Shaxarlarni geografik o'rganishda, faqatgina ilmiy adabiyotlar yoki xaritalar kifoya qilmaydi. Buning uchun o'sha Shaxarlarning mumkin qadar bevosita ko'rish zarur. Ko'rganda ham, Shaxar markazidagi mexmonxonada yashab ketishning o'zi kifoya emas. Buning uchun, Shaxarning turli tomonini jonli ravishda kuzatish, chor atrofi bilan bevosita tanishish va Shu asosda, uning xududiy qo'lam va ichki tafovutlari to'g'risida tassavur xosil qilmoq lozim.

Ayni paytda, faqat Shaxarning o'zini aloxida olib qarash, uni yopiq tizim shaklida faraz qilish maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Bu esa mantiqiy jixatdan xam to'g'ri emas. Chunki, har qanday Shaxar o'z atrofisiz, qishloq joylarisiz, mutlaqo ajralgan holda, vujudga kelmaydi va rivojlanmaydi. Shaxarlar, misli tog' rel'efidek, iqtisodiy xaritada o'ziga xos cho'qqilarni aks ettiradi va bu nuqtalar faqat atrof muxit, ma'lum xudud davrasidagina yaqqol kuzga tashlanadi. Ushbu ob'ektiv borliqdan kelib chiqib, Shaxarlar yoki Shaxar geografiyasini, ularning barpo bo'lishi, hozirgi kuni va kelajagini atrof joylar bilan birgalikda o'rganiladi. Zero, aynan Shu xudud imkoniyati, qudrati va salohiyati tufayli bu Shaxar bo'rtib chiqqan, yuksalgan.

Shunday qilib, Shaxar yoki Shaxarlarni geografik o'rganishda qo'ydagi tartibga rioya qilish maqsadga muvofiqdir:

1. Kirish.
2. Shaxarlarning vujudga kelishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi tabiiy xamda sosial-iqtisodiy shart va sharoitlar.
3. Shaxarlarning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari (tarixiy-geografik tahlil).
4. Shaxarlarning hozirgi axvoli: funksional tiplari, ularning klassifikatsiyasi; Shaxarlar sanoati, demografiyasi, sosial sharoiti, transporti va xokazo.
5. Shaxarlarning xududiy tizimlari, Shaxarlar aglomeratsiyasi va ularning o'ziga xos xususiyatlari.
6. Shaxarlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi asosiy muammolar.
7. Shaxarlar rivojlanishining bashorati, ustivor yo'nalishlari.
8. Xulosa.

Yuqorida keltirilgan tartib (sxema) ma'lum xudud Shaxarlar turkumini o'rganishga moslashtirilgan. Shubxasiz, bu bandlarning orasida eng muhimi va markaziysi 4-qism, ya'ni Shaxarlarning hozirgi holati hisoblanadi. Binobarin, uning tavsifi ham murakkab va keng qamrovli bo'ladi.

Agar alohida bir Shaxar o'rganiladigan bo'lsa, u holda Shaxarning mikrogeografiyasi va atrofiga ham e'tibor beriladi. Boshqacha qilib aytganda, bu erda tizim-tarkib tamoyiliga asoslanadi.

Ma'ruza 3. Shaharlarning tarixiy shakllanishi va «Shahar» haqida tuShuncha.

Shaharlarning ham tarixi uzoq. Biroq bu tarix insoniyat tarixidan qisqa bo'lib, bu davr jamiyat tarixiga mos keladi. Shaharlar jamiyatning hududiy birikmasi (sosiumi) shaklida sinfiy tuzum, ya'ni quldorlik davrida ko'proq rivojlana boshladi. Umuman olganda, Shaharlarning vujudga kelishini ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan bog'laydilar.

Ma'lumki, dastlab ijtimoiy mehnat taqsimoti dehqonchilikning chorvachilikdan ajralib chiqishidir. Dehqonchilik, xususan sug'orma dehqonchilikning paydo bo'lishi muqim, doimiy (stasionar) aholi manzilgohlarining barpo bo'lishiga sabab bo'ldi. Dastlabki sug'orish inshootlari yoki vositalarini ko'pchilik qurar edi, undan ko'pchilik foydalanar va ularni ko'pchilik qo'riqlardi. Shu asosda kishilarning qadimiy jamoasi vujudga keladi. Ammo bu jamoa (jamiyat emas!), kishilarning xududiy birligi u davrda Shahar ham qishloq ham deb aytilmasdi.

Shaharlar esa ijtimoiy mehnat taqsimotining navbatdagi bosqichi, ya'ni, dehqonchilikdan xunarmandchilik va savdoning ajralib chiqishi natijasida paydo bo'ldi. Ushbu kasbdagi kishilar, bevosita qishloq xo'jaligi bilan Shug'ullanmaydilar va binobarin, ular har xil mehnat qurollari ishlab chiqarish, hamda, tovar ayriboshlash (almashtirish)da vositachilik vazifasini bajargan, qulay joyda o'rnatilgan aholi punktlarida yashaganlar. Keyinchalik bunday joylar «Shaxar» deb atalgan.

Quldorlik davrida Shaxarlar qul savdosi markazi bo'lgan. Ayni Shu vaqtda, ular davlat markazlari vazifasini ham o'taganlar. Natijada, Shaxar-davlat (goroda-poliso') vujudga kelgan. Masalan, Rim, Afina, Vizantiya, Vavilon, Buxoro, Samarqand (Marokand) Shular jumlasidandir.

Feodalizmda Shaxarlar rivojlanishining hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi, erdan foydalanish bilan (feod-er) bog'liq bo'lgan. Bu davrda Shaxarlar katta hududlarning siyosiy, diniy, iqtisodiy va madaniy hamda savdo markazlari funksiyasini bajargan.

Shaxarlarning jadal taraqqiy etishi, hozirgi zamon urabanizatsiya jarayonining rivojlanishi ko'p mamlakatlarda kapitalistik ishlab chiqarish, iqtisod, moliya, transport va boshqa soxalarning mujassamlaShuvi asosida sodir bo'lgan. Bizning mamlakatlarda esa

Shaxarlar an'anaviy ravishda (sharq madaniyatiga xos holda) sug'orma dehqonchilik, savdo va hunarmandchilik negizida rivojlanib kelgan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, «Shaxar» tuShunchasi, barcha el va Yurtlarda, mamlakat va muzefotlarda aynan bir ma'noda talqin qilinmaydi, ularning bunday maqomda ham turli davlatlarda turlicha belgilanadi. CHunonchi, islom dini mamlakatlarida Shaxarlar (Qubbalar) avvalombar bozor va masjidlarining soni bilan belgilangan. g'arb mamlakatlarida Shaxarlar aholi soni va zichligi, joylarning arxitekturasi va qurilish shakli, manzilgohning bajaradigan vazifasiga o'xshash mezonlar orqali ajratilgan. O'zbekistonda 1972 yildan beri aholi manzilgohining Shaxar maqomini olishi uchun eng kamida 7 ming aholigi ega bo'lishi hamda ularning ko'pchiligi qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lmagan sohalarida band bo'lmog'i shart.

Shaxarlar murakkab tuShuncha. Shu bois ulardan turli fan vakillari har xil talqin qiladilar. Masalan, iqtisod uchun Shaxar asosan ishlab chiqarish, eng avvalo sanoat markazi, sosiologiya uchun o'ziga xos yashash muhiti, tarixchi uchun o'tmishdan guvohlik beruvchi joydir va x.k. Iqtisodiy geografiyada esa Shaxar-bu qishloq xo'jaligi bo'lmagan sohalar va ular bilan Shuqullanuvchi aholining hududiy tashkil etish shakllidir; u dinamik ijtimoiy-iqtisodiy tizim (sistema) hisoblanadi.

Ma'ruza 4. Shaxarlarning iqtisodiy geografik o'rne.

Iqtisodiy va sosial geografiyaning muhim tuShunchalari-dan biri-iqtisodiy geografik o'rin ayniqsa Shaxarlarga xos. Sababi -Shaxarlar hududiy birlik sifatida yaqqol va yaxlitdir. Binobarin, ularning geografik o'rne ham darhol ko'zga tashlanadi.

Shaxarlarning iqtisodiy (ularning tabiiy geografik, siyosiy geografik, matematik o'rinlari ham mavjud) geografik o'rin deganda biz ma'lum bir Shaxarning o'zidan tashqarida yotgan geografik ob'ektlarga nisbatan joylashganligi va bu ob'ektlarning Shaxar iqtisodiy rivojlanishiga ta'sirini tuShunamiz.

Shaxardan tashqarida, uning yon atrofida o'rnashgan geografik ob'ektlar tog', ko'l, daryo, yo'l, kon, boshqa axoli manzilgoxi, qishloq xo'jaligi dalalari, davlat chegaralari, elektr stansiyalari, sug'orish inshootlari, rekreaksiya ob'ektlari va xokazolar bo'lishi mumkin. Ularning Shaxarga ta'siri, tarixiy va ayni paytda iqtisodiy mazmunga ega bo'lishi kerak.

IGU-ning tarixiyli Shundaki, bu o'rinning qulay yoki noqulayligi davr o'tishi bilan o'zgaruvchan, bir vaqt qulay bo'lgan o'rin keyinchalik noqulay va aksincha bulishi mumkin. Biroq, umumiy qonuniyat Shundan iboratki, Shaxarlar o'z iqtisodiy geografik o'rinlarini yaxshilashga intiladilar.

Shaxarning iqtisodiy geografik o'rne ham murakkab, uning ichida transport, geografik, gidrogeografik, demogeografik, agrogeografik kabi yo'nalishlar mavjud. Shubhasiz, ularning orasida eng muhimi transport geografik o'rindir.

IGO'-uch bosqichga ega: makro, mezo va mikrogeografik o'rin. Bu bosqichlarning xududiy ko'lami va qamrovi bir xil emas. Masalan, mikro-geografik o'rin Shaxarning bevosita o'rnashgan joyi, uning eng yaqin atrofi bo'lsa, mezo-geografik o'rne esa Shaxarning nisbatan kengroq va kattaroq xududidagi mavqeidir; makro-geografik o'rin o'rganilayotgan Shaxarning yanada ulkanroq xududdagi holatini anglatadi. Bu erda Shuni unutmaslik lozimki, muayyan bir Shaxarning mezo yoki makrogeografik o'rne boshqa Shaxar uchun (hatto ular qo'shni joylashgan bo'lsa ham) hudud ko'lami jihatidan to'g'ri kelmaydi. Bu Shaxarning katta-kichikligi, bajaradigan funksiyasiga bog'liq. Masalan, Toshkentning mezogeografik o'rne (u Markaziy Osiyo mintaqasi bilan belgilanishi mumkin) CHirchiq yoki Bekobodning, Namangan yoki Qarshining mezogeografik o'rniga muvofiq kelmaydi; aksincha, bu Shaxarlar uchun Markaziy Osiyo makrogeografik mazmunga ega bo'lishi mumkin.

Toshkent viloyatidagi Bo'ka shaxrining makrogeografik o'rni esa, juda nari borsa, Toshkent viloyati va unga tutash bo'lgan kichik hududlar doirasida belgilanadi. Axir, Bo'kaning rayon markazi, kichik Shaxar ekanligini Qirg'iziston yoki Tojikiston, Orolbo'yi yoki Farg'onada hamma bilmaydi-da!

Shaxarning vujudga kelishi, aynan Shu joyda o'rnashganligiga eng avvalo uning mikrogeografik holati sababchi bo'ladi. Bu tog' yonbag'ri, daryoning quyilish joyi yoki uning qirg'og'i, tepalik va boshqa joyida bo'lishi mumkin. Vujudga kelgan Shaxarning keyinchalik gurkirab rivojlanishida esa uning mezo va makrogeografik o'rinlari katta rol o'ynaydi. Demak, agar mikrogeografik o'rin noqulay bo'lsa, Shaxar xuddi Shu joyda vujudga kelmagan bo'lardi (bunday qadimiy Shaxarlar xarobalarini Panjakent, Axxi, Nasaf, Pop, Kosonsoy, Qiyot va boshqa joylarda ko'rish mumkin). Ba'zi Shaxarlar, masalan, CHust, Denov, g'ijduvon, Nurota, Piskent, Xiva kabilar juda katta tarixga ega bo'lishiga qaramay, ular hamon kichik Shaxar darajasida qolmoqdalar. Ehtimol, buning sababi, ularning mezogeografik o'rnini noqulayligi bo'lsa ajab emas. Ayni vaqtda, uncha katta tarixga ega bo'lmagan Navoiy yoki CHirchiq esa allaqachon «yuz minglik» chegarani bosib o'tishgan yirik Shaxarlardir. Albatta, bunga ularning mezogeografik o'rnini qulayligi katta ta'sir qilgan.

Shaxarlar iqtisodiy geografik o'rnini o'rganishda ayniqsa, Toshkent, Xo'jand (Aleksadr Es-Xate), Bekobod, Stanbul (Konstantinopol, Vizantiya), Kiev, Volgograd, Samara, Moskva, Sankt-Peterburg, Buxoro va Samarqand, Tbilisi, Novosibirsk misollariga murojaat qilish samarali natijalar beradi. Shu bilan birga talabalarning o'zlari ham istagan Shaxarlarining iqtisodiy geografik o'rnini ochib berishlari kerak. Biroq, eng muhimi iqtisodiy geografik o'rin-bu Shaxarlarning iqtisodiy geografik ta'siri va tavsifi emas, aksincha u o'rganishning, tahlil qilishning maxsus usuli, iqtisodiy geografik bilimning «kaliti» ekanligini unutmaslik lozim. Ana Shundagina, biz nima uchun mazkur Shaxar, xuddi Shu joyda vujudga kelgan va rivojlangan, nima uchun u Shunday vazifalarni bajaradi va bu erda sanoatning Shu tarmoqlari rivojlangan kabi jumboq savollarga javob topa olamiz.

Xuddi Shu ma'noda, Buxoroyi sharif va Sayqali ro'yi zamin Samarqandning tarixiy «musobaqasini», Mavorounnahrning dorulsaltanati bo'lishiga talashganligini, Sohib qiron Amir Temurning Samarqandni o'zining buyuk imperiyasining poytaxti, Somoniylarning esa Buxoroni «Qubbai islom» qilinishini o'rganish qiziqarli bo'lsa kerak.

Ma'ruza 5. Shaxarlarning genetik tiplari.

Shaxarlar ma'lum sabab, omil asosida vujudga keladi. Ularning paydo bo'lishi qulay geografik o'rin bilan bir qatorda turli xil qazilma boyliklarni qazib olish, ilmu-fan, rekreasiya, savdo-sotiq, sanoat tarmoqlari, transport kabilarning rivojlanishi bilan bog'liq. Shaxar hosil qiluvchi tarmoqlarning eng muhim xususiyati Shundaki, ularning ahamiyati, ta'sir doirasi mazkur aholi manzilgohidan chetga chiqadi.

Qadimda Shaxarlar savdo-sotiq va hunarmandchilik negizida paydo bo'lishgan. Keyinchalik bunga eng ko'p sanoat va transport sababchi bo'lgan. Qazilma boyliklar asosida

shakllangan Shaxarlarni ilmiy adabiyotlarda «resurs Shaxarlar» deb ham yuritishadi. Bunday Shaxarlar, odatda, o'z atrofi, qishloq joylar bilan kam bog'langan bo'ladi.

Shaxarlarning aksariyati bizning sharoitimizda, ya'ni dexqonchilik rivojlangan mamlakatlarda, qishloqlar asosida tashkil etiladi; ular muayyan talab darajasiga etganlaridan so'ng qonuniy ravishda bu rasmiy maqomni olishadi. Shaxarlarning bunday genetik xususiyatlari urbanizasiya jarayonining, ayniqsa, qishloq urbanizasiyasining «sharqona» rivojlanishidan darak beradi.

Shaxarlar kelib chiqishiga qarab, «yangi» va «eski» Shaxar bo'lishi mumkin. Biroq bu tuShunchalar nisbiydir. Sababi yaqingacha biz sobiq sho'rolar davrida vujudga kelgan Shaxarlarning barchasini «yangi Shaxarlar» guruhiga kiritar edik. Hozir esa yangi Shaxarlarni mustaqillik davri bilan belgilash tug'riroqdir.

Biroq, axoli manzilgoxining yuridik ravishda Shaxar maqomiga ega bo'lishi uning xaqiqiy yangiligini ifodalamaydi. Chunki bunday aholi yashaydigan joylar qadim-qadimdan mavjud. Masalan, Hust shaxri so'nggi marta Shaxar unvonini rasmiy ravishda 70-yillarda oldi, vaxolanki uning real tarixi bir necha yuz yilliklarni o'z ichiga oladi. Xuddi Shunday, g'ijduvon, Pskent, Nurota, Rishton va hokazolar ko'p yillik tarixga ega.

Aslida olganda, yangi Shaxar deyarli «bo'sh» joyda, yaqinda barpo bulgan, arxitektura qurilishi, obodonchiligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga eski qishloqning yangi yirik qurilish tufayli o'z qiyofasini tubdan o'zgartirishi, aholi sonini bir necha marta ko'paytirishi ham uning yangi Shaxar deb atalishiga asos bo'la oladi.

Shaxarlarning kelib chiqishi, ularning genetik xususiyatlarini o'rganish tarixiy yondaShuvni talab qiladi. Ana Shunday tarixiy tahlil yordamida ularning o'tmishi va hozirgi holati baholanadi. Bu esa, o'z navbatida, Shaxarlarni bashorat qilishga (prognozlashga) ilmiy asos bulib xizmat qiladi.

Ma'ruza 6. Shaxarlarning funksional tiplari.

Ko'pchilik hollarda Shaxarlarning genetik tiplari ularning nima bilan Shug'ullanishini ham belgilab beradi. Bu esa ularning hududiy mehnat taqsimotida tutgan o'rni, basharasini ko'rsatib turadi.

Shaxarlar ham turli sohalarga ixtisoslashadi, ya'ni ularning o'ziga xos va mos «kasbi», vazifasi va yo'nalishi mavjud. Bu jihatdan Shaxarlar sanoat, transport, ilmu-fan, dam olish markazlari bo'lishi mumkin.

Shaxarlarning qaysi soxaga ixtisoslaShuvi, ularning bajaradigan vazifasini aniqlash funksional tipologiya doirasida amalga oshiriladi. Bunda bosh mezon qilib Shaxar aholisining bandlik tarkibi olinadi, ya'ni qaysi soxada mehnat resurslari ko'proq (mamlakat Shaxar joylari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori) bo'lsa, o'sha yo'nalish mazkur Shaxarning funksional tipini ifodalab beradi.

Odatda Shaxarlar quyidagi funksional tiplarga bo'linadi.

Ko'p funksiyali siyosiy-ma'muriy markazlar, poytaxt Shaxarlar.

Ko'p funksiyali Shaxarlar-viloyat markazlari.

Ko'p tarmoqli yirik sanoat markazlari.

Asosan bir yoki ikki sanoat tarmog'iga ixtisoslashgan Shaxarlar.

Transport markazlari.

Agroindustrial Shaxarlar.

Rayon markazlari.

Rekreasiya Shaxarlari.

Ilmu-fan markazlari, universitet Shaxarlari va x.k.

Yuqoridagi funksional tiplar Shaxarlarning katta-kichikligiga qarab ham turlanadi. Bu holda Shaxarlarning funksional klassifikatsiyasi vujudga keladi.

O'zbekistonda birinchi va ikkinchi guruh Shaxarlarga Toshkent hamda barcha viloyat markazlari kiradi. Ular ayni paytda ko'p tarmoqli sanoat markazlari ham hisoblanadi. Uchinchi tipga asosan CHirchiq, Olmaliq, Qo'qon kabi Shaxarlar kiradi, to'rtinchi guruhga Marg'ilon, Angren, Oxangaron, Muborak, Gazli, Zarafshon, Taxiotosh, Asaka, Uchqo'rg'on, Quvasoyga o'xshashlarni kiritish mumkin.

Kogon, Xovos, Qo'ng'iroq-transport Shaxarlari, CHortoq-rekreasiya, Ulug'bek-fan markazlaridir.

Respublikamizda juda ko'p Shaxarlar agroindustrial yo'nalishga ega, ya'ni ularda qishloq xo'jalik maxsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonalari mavjud. Ulardan ham ko'proq Shaxarlar qishloq tumanlar markazi vazifasini bajaradi. Biroq, bunday Shaxarlar - «kichik poytaxtlar» ayni paytda agroindustrial xarakteriga xam ega bo'lishlari mumkin.

Poytaxt Shaxarlar mamlakat Shaxarlar turi va tizimida karvonboshchilik qilishadi. Ammo ular aholisi buyicha eng katta, sanoat o'ta rivojlangan bulishi aslo shart emas. CHunki, bunday Shaxarlarning asosiy vazifasi-siyosiy markaz, dorulsaltanat, ya'ni poytaxt funksiyasini bajarishdan, binobarin, mamlakatni boshqarish, uni siyosiy, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy jixatdan tashkil qilishdan iborat bo'lishi lozim.

Juda ko'p mamlakatlarda poytaxt Shaxarlar muammosi keskin turadi. Bunday Shaxarlar mumkin qadar malakat xududining o'rtasida (markazida), tarixan asosiy tub millat tarqalgan xududda joylashgan bo'lmog'i lozim. Sababi-ular eng avvalo milliy poytaxtlardir. Shu bilan birga, bu Shaxarlarda boshqaruv funksiyasi keng rivojlangan bo'lishi shart.

Dunyo mamlakatlarining ayrimlarida poytaxt Shaxarlari o'zgarib turgan. Masalan, Braziliyada poytaxt Rio-de-Janeyrodan Braziliaga, Pokistonda Karachidan Islomobodga, Qozog'istonda Olma-Otadan Ostonaga ko'chirilgan va xokazo. Bir vaqtlar Ukrainaning poytaxti Xarkov, Rossiyaniki Peterburg, Turkiyaniki Stambul, Qoraqalpog'istonniki To'rtko'l bo'lgan, O'zbekiston Respublikasining dastlabki poytaxti Samarqand bo'lib, 1930-yilda bu vazifani bajarish Toshkentga ko'chirilgan.

Poytaxt Shaxarlarning nufuzi ham, ma'suliyati ham yuqori. Binobarin, xar qanday mamlakat o'zining bosh shaxri, «yo'l boshchisiga» katta e'tibor bermog'i tabiiydir, chunki ular o'sha joyda yashovchilarning milliy iftixori xisoblanadi.

Ma'ruza 7. Shaxarlar klassifikasiyasi.

Oldingi ma'ruzalardan ma'lum bo'ldiki, Shaxarlar har xil omillar asosida vujudga kelib, o'ziga xos vazifalarni bajarishga ixtisoslashadilar. Agar dastlabki Shaxarlarning uzoq o'tmishda paydo bo'lishi ijtimoiy mehnat taqsimoti ta'sirida bo'lsa, ularning funksional tiplari hududiy mehnat taqsimotining natijasidir.

Shaxarlar bajaradigan vazifalariga ko'ra turliligi ularning ayni paytda katta-kichikligini ham belgilab beradiki, bu Shaxarlar geografiyasidagi muhim qonuniyatlardan biridir. Demak, Shaxarlarning katta-kichikligiga qarab ularning funksiyasi tashkil topmaydi; aksincha, Shaxarlarning funksiyasi, iqtisodiy yo'nalishi aksariyat hollarda ularning yirikligini ifodalaydi.

Shaxarlar o'z ko'lamiga qarab eng avvalo 3 kategoriyaga bo'linadi (umuman, bunday «uch o'lchovlik» barcha mavjudotlarga ham xos): katta, o'rta va kichik. Biroq bu tuShunchalar tarixiy-geografik nuqtai nazardan nisbiydir. Masalan, bir vaqtlar yirik hisoblangan Shaxar hozirgi davrda bunday bo'lmasligi aniq. Ayni paytda Shaxarlarning kata-kichikligini belgilovchi miqdoriy ko'rsatkichlar ham hamma vaqt va barcha mamlakatlarda bir xil emas. Tabiiyki, uzoq qishloq aholisi uchun tuman markazi ham ancha yirik Shaxar hisoblanadi. Ammo, mamlakat va uning poytaxta darajasidan qaraganda xatto ba'zi viloyat markazlari ham ancha kichik ko'rinadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, geografik taqqoslash va ilmiy tadqiqotlarni bajarishda barchaga xos bo'lgan umumiy mezon kerak, ya'ni Shaxarlarning yiriklik kategoriyasi, sub'ektiv va maxalliy qarashlaridan qat'iy nazar, hammaga bir bo'lishi shart.

Shu nuqtai nazardan yondoshganda yirik yoki katta Shaxarlar aholisi 100 ming kishidan ortiq, o'rta Shaxarlarda 50-100 ming va kichik Shaxarlarning har birida kamida 50 ming kishigacha aholi bo'lishi kerak. Bunday klassifikasiya oddiy va barchaga tegishlidir. Maxsus ilmiy tadqiqotlarda esa Shaxarlar klassifikasiyasi ancha keng turlangan bo'ladi:

- I. 10 mingga -mayda Shaxar
- II. 10-20 ming -kichik Shaxar
- III. 20-50 ming -«yarim o'rta» Shaxar
- IV. 50-100ming -o'rta Shaxar
- V. 100-250ming -katta Shaxar
- VI. 250-500ming -yirik Shaxar
- VII. 500-1000ming -eng yirik Shaxar
- VIII. 1000ming va undan ortiq -millioner Shaxar.

Albatta, Shaxarlarning bunday miqdoriy ko'rsatkichlari tasodifan bo'lmay, u ma'lum qonuniyatlarga ham asoslanadi. CHunonchi, I-klass Shaxarlari ko'pincha temir yo'l stansiyalari yoki kichik resurs Shaxarchalaridan tashkil topsa, II-klassdagilar asosan resurs Shaxarlar, III-klass esa deyarli batamom tumanlarning ma'muriy markazlaridan iborat. Bu toifadagi Shaxarlar qisman IV-klassda ham bor. Ammo V-klassdan to'la tekis viloyat markazlari joy oladi.

Shunday qilib, Shaxarlar to'ri xuddi armiya tizimidagidek, turli bosqichdagi «qo'mondonlarga» o'xshaydi. Ularning bunday pog'onasimon joylanishi Shaxarlar ierarxiasini vujudga keltiradi. Ierarxiya shakli qancha to'g'ri va to'la bo'lsa, mamlakat yoki boshqa bir xudud ham ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan Shunga muvofiq mukammal shakllangan bo'ladi. Maxsus ilmiy adabiyotlarda Zipfa-Styuart qoidasi mavjud bo'lib, u xudud Shaxarlarining bir tartibda to'g'ri joylanishini nazarda tutadi. Masalan, ikkinchi Shaxar birinchi Shaxar aholisining yarmi, uchinchi Shaxar uning 1g'3, to'rtinchisi -1g'4 aholisiga ega bo'lishi kerak. Biroq, bu g'oya xayotda to'laligicha o'z isbotini juda kam holda topgani uchun, u gipoteza darajasida talqin qilinishi mumkin.

Shunga qaramay, yuqoridagi qoida ma'lum ahamiyat kasb etadi. Har qalay mamlakat o'z Shaxarlar turi tarkibi va tizimini ana Shunday zanjirsimon, pog'onasimon tartibda shakllantirishga harakat qilishi va o'zining mintaqaviy siyosatida amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir. Sababi- mamlakat aholisining ko'pchilik qismini uning bir yoki ikki yirik shaxrida to'planishi ham (bu Shaxarlar gipertrofiyasi deyiladi), yoki, aksincha, aholining juda ko'p mayda Shaxarlarda tarqalishi ham yaxshi emas. Tabiiyki, ikkinchi holda mamlakat hududiy iqtisodiy jihatdan rivojlanmagan bo'ladi.

Shaxarlar ierarxiasini piramidasimon ham tasavvur qilish mumkin. U yoki bu hudud uchun tuzilgan piramida ayni paytda turli yiriklikdagi Shaxarlar rivojlanishi bilan bog'liq muammolarni aks ettiradi.

Shaxarlar klassifikasiyasida «birinchi» va «ikkinchi» Shaxar tuShunchalari mavjud, Masalan, O'zbekistonning birinchi shaxri uning poytaxti Toshkent bo'lsa, uning ikkinchi darajasidagi shaxri Samarqanddir (hozirgi kunda bu mavqega Namangan da'vogarlik qilmoqda).

Umuman, respublikamizda 17 ta yirik Shaxarlar bor. Ular (aholisi ming kishi hisobida, 1.01.1998 y)

I.	Toshkent	2118.7
II.	Namangan	375.1
III.	Samarqand	361.7

IV.	Andijon	323.6
V.	Buxoro	238.6
VI.	Qarshi	195.7
VII.	Nukus	195.2
VIII.	Qo'qon	191.1
IX.	Farg'ona	180.8
X.	Marg'ilon	150.9
XI.	CHirchiq	146.4
XII.	Urganch	139.0
XIII.	Angren	128.6
XIV.	Jizzax	125.4
XV.	Navoiy	120.4
XVI.	Olmaliq	115.3
XVII.	Termiz	110.1

O'rta Shaxarlarga Bekobod, YAngiyo'l, Asaka, Xo'jayli, Kogon, Zarafshan, Guliston, Denov, To'rtko'l, SHaxrixon, SHaxrisabz, Koson, CHust, Kattaqo'rg'on (jami 14 ta) kiradi. Bularning orasida faqat Guliston viloyat markazi. Qolgan 203 ta Shaxar va Shaxarchalar kichik, ya'ni I-III klasslarga mansubdir.

Ma'ruza 8. Shaxarlar aglomerasiyasi.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylanishi, xususan mujassamlaShuv natijaida turli funksional tip va yiriklikdagi Shaxarlarning bir joyda g'uj holda o'rnashgan shakli vujudga keladiki, ularni ilmiy adabiyotlarda Shaxar aglomerasiyasi deb ta'riflashadi. «Aglomerasiya» so'zi geologiyadagi «aglomerat»ni eslatadi, ya'ni bir hududda to'p bo'lib joylashganlikni anglatadi, iqtisod va ayniqsa g'arbda shakllangan mintaqaviy iqtisodda esa sanoat aglomerasiyasi -sanoat korxonalarini bir nuqtada to'planganligini bildiruvchi tuShuncha mavjud. Shunga mos ravishda aglomerasion omil va aglomerasion effekt (samaradorlik) ibarasi ham bor.

Aglomerasiyaning vujudga kelishi taxminan quyidagi sxemada (tartibda) amalga oshadi. Qulay iqtisodiy geografik o'ringa ega bo'lgan Shaxar asta-sekin yiriklashib boraveradi. Sababi-u o'ziga barcha yangi-yangi sanoat korxonalari, xizmat ko'rsatish muassasalari, oliy o'quv Yurtlari, moliya-bank tashkilotlari va boshqalarni tortaveradi. Bu paytda Shaxarning tortish kuchi, markazga intiluvchi harakat avjda bo'ladi.

Shaxarlarning yoyilib ketishi, qimmatni qishloq xo'jalik erlari hisobidan kengayishi ma'lum darajagacha davom etib boraveradi. Keyinchalik Shaxar hududining cheksiz kengayishi to'xtab «qoladi», u tog' yoki daryo, davlat chegarasi yoki dengiz kabi to'siqlarga duch keladi, Shaxar ichida esa uy-joy, transport, ekologiya muammolari keskinlashadi. Natijada o'ziga xos «revolyusion vaziyat» vujudga keladi: yirik Shaxar muhiti, uning fan-texnika, infrastruktura salohiyati o'ziga yangi-yangi korxonalarni jalb qiladi, biroq yuqoridagi qiyinchiliklar buni cheklab qo'yadi. Ana Shunday tartibda, yirik Shaxarga yaqin joyda uni to'ldiruvchi, ixtisoslashgan Shaxar va Shaxarchalar vujudga keladi. Bunday «yo'ldosh» Shaxarlarda markaziy Shaxar ehtiyojini qondiruvchi yoki unga xizmat qiluvchi ob'ektlar o'rnashadi. Shunday qilib, yirik Shaxar o'z rasmiy chegarasidan chiqadi, miqdor o'zgarishi sifat o'zgarishiga o'tadi, hududiy mujassamlaShuv o'z shaklini o'zgartiradi va Shaxarlarning hududiy to'plami paydo bo'ladi.

Shaxar aglomerasiyasining shakllanishi uchun quyidagi shart va sharoitlar zarur:
-albatta bir yoki ikki yirik Shaxar bo'lishi kerak;

- uning atrofida kamida ikkita Shaxar va Shaxarchalar bo'lishi shart;
- markaziy Shaxar (aglomerasiya yadrosi) va yo'ldosh manzilgohlar orasidagi masofa eng ko'pi ikki soatlik vaqt doirasida bo'lishi kerak;
- aglomerasiya Shaxar va Shaxarchalari o'rtasida «aholi» aloqasi bo'ladi, mayatniksimon (tebranma) migrasiya rivojlangan bo'lishi shart;
- yo'ldosh Shaxarlarda eng kami aglomerasiya aholisining 10 foizi joylashgan bo'lishi zarur va x.k.

Ko'rinib turibdiki, aglomerasiyalar har qanday sharoitda ham vujudga kelavermaydi; juda ko'p Shaxarlar bo'lsa-yu, ular orasida aglomerasiya tashkil qiluvchi markaz bo'lmasa, yoki aksincha, yirik Shaxar bir o'zi bo'lsa bunday holda aglomerasiya shakllanmaydi. Masalan, Jizzax -u katta Shaxar, lekin uning atrofida Shaxarlar kam; Navoiy ham deyarli Shunaqa vaziyatda, yoki SHaxrisabz-bu erda Kitob, YAKkabog' va boshqa Shaxarlar ham mavjud, ammo SHaxrisabzning o'zini aglomerasiya hosil qilish qudrati past. Aglomerasiyalar bir markazli (monosentrik) va ko'p markazli (polisentrik) bo'ladi. Farg'ona-Marg'ilon, Angren-Olmaliq aglomerasiyalar ikki markazli hisoblanadi, Toshkent, Samarqand, Andijon, Namangan, Qarshi, Nukus, Urganch va boshqa aglomerasiyalar bitta yirik Shaxar atrofida vujudga kelgan.

Aglomerasiyalarning tashqi qiyofasi (konfiguratsiyasi) ham turlicha: doirasimon, lentasimon, cho'zinchoq, amfibiyaga o'xshash yoki doirasimon bo'ladi. Bu o'sha joyning er usti tuzilishi, transport tizimi, gidrografiya bog'liq. Odatda, yirik daryolar bo'yida shakllangan aglomerasiyalar 50-70 va hatto 100 km-ga cho'zilib ketadi (Volgograd, Krivoy Rog, Bratsk aglomerasiyalari). Har qaysi aglomerasiyaning tarixiy geografik o'rni, asosi bo'ladi. Masalan, respublikamizda eng yirik Toshkent aglomeratsiyasi (u 30 ga yaqin Shaxar va qishloqlarni birlashtiradi) CHirchiq daryosi asosida vujudga kelgan. Shu sababdan bo'lsa kerak, u biroz shimoli-sharqdan janubi-g'arbga cho'zilgan.

O'zbekiston (va O'rta Osiyo) aglomerasiyalari o'ziga xos mintaqaviy xususiyatlarga ega. Ular asosan tog' oldi hududlarda sug'orma dexqonchilik joylarida, elektr transporti sust rivojlangan, atrofi qishloq xo'jalik ekinlari bilan o'ralgan sharoitda vujudga kelgan. Moxiyatan, bizning aglomerasiyalar Shaxar emas, balki Shaxar-qishloq aglomerasiyalardir.

Agar Shaxar va Shaxarchalar, o'zaro hududiy tutashib, qo'shib ketsa, u holda yaxlit -ulkan Shaxar vujudga keladiki, ularni konurbasiya deyishadi (London, Rur havzasi Konurbasiyasi va x.k.). Biroq, konurbasiya ham aglomerasiyalarning bir shakli, ko'rinishi bo'lsada, har qanday aglomerasiya ham konurbasiya emas.

Shaxarlar hududiy birlashmasining yana bir murakkab shakli megalopolislardir (ushbu tuShunchani fanga amerikalik olim Jan Gottman 50-yillarda kiritgan). Megalopolislar aglomerasiyalarning o'zaro qo'shib ketishi natijasida vujudga keladi. Masalan, Bosvash (Boston-Vashington), CHigpits(CHikago-Pitsburg), Tokio-Iokogama va boshqa megalopolislar mavjud.

O'zimizning Farg'ona vodiysida ham aholi joylaShuvining o'ziga xos shakli vujudga kelgan, uni yirik Shaxarlarning bosh harfi bilan FANO`X deb atash mumkin (Farg'ona-Andijon-Namangan-O'sh-Xo`jand). Umuman esa megalopolis, yoki megapolis ulkan Shaxar (mega-katta, yirik) ma'nosini bildiradi. Grek arxitektori Doksiadis hatto oykumenapolis haqida ham fikr bildirgan (bu butun dunyo Shaxarlarining yagona tizimidir). Daryolarning quyi qismida joylashgan Shaxarlar birikmasini biz del'tapolis deyishimiz mumkin.

Ma'ruza 9. Hozirgi zamon urbanizatsiyasi va uning mintaqaviy xususiyatlari.

«Urban» (urban) -Shaxar, «zasiya»- jarayon demakdir. Shu ma'noda urbanizatsiya mamlakat yoki boshqa hududlarning ShaxarlaShuvini anglatadi. U o'ta murakkab, ijtimoiy-iqtisodiy va butun dunyoga xos global jarayondir. Biroq uning geografik jihatlaridam kam emas, chunki urbanizatsiya turli mamlakat va rayonlarda o'zgacha sodir bo'lmoqda.

Urbanizatsiya murakkab hodisa ekanligi tufayli uni faqat bitta mezon, ko'rsatkich bilan ifodalash, o'lchash mumkin emas. Ammo, Shunday bo'lsa-da, barcha uchun qulay bir o'lchov kerak. U ham bo'lsa mamlakat va boshqa hududlar aholisining qanchasi, qancha qismi Shaxar joylarda yashashi, ulushi, nisbiy hissasidir. Masalan, O'zbekiston Respublikasida bu ko'rsatkich 38%,Tojikistonda-32%, Afg'onistonda-19%, Turkmanistonda-48% va x.k. Rivojlangan mamlakatlarda urbanizatsiya koeffisienti 90 va undan ortiq foizni tashkil etadi.

Urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichi bilan mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi va uning tarkibiy tuzilishi orasida ma'lum aloqadorlik bor. CHunonchi, agar urbanizatsiya koeffisienti taxminan 70-75 va undan ortiq bo'lsa, u holda mamlakat sanoat jihatidan yuksak darajada rivojlangan industrial mamlakat hisoblanadi; 50-70%-bu ham rivojlangan, milliy iqtisodiyoti industrial-agrar; 30-50%- rivojlanayotgan agrar-industrial va 30 foizdan past bo'lsa, sust rivojlangan agrar mamlakat holatida bo'ladi.

Ammo, Shuni alohida ta'kidlash joizki, urbanizatsiyaning yuqoridagi ko'rsatkichi hamma vaqt va hamma joylarda ham real hududiy-iqtisodiy vaziyatni aks ettirmaydi. Masalan, Rossiya Federatsiyasining CHukotka o'lkasida yoki Kamchatka, Magadan viloyatlarida, o'zimizning Qoraqalpog'istonda urbanizatsiya ko'rsatkichi nisbatan yuqori. Biroq, bu hududlar iqtisodiy jihatidan uncha rivojlanmagan.

O'zbekiston bilan Turkmanistonni olaylik: urbanizatsiyaning demografik ko'rsatkichi Turkmanistonda biznikidan ko'ra ancha yuqori. Vaholanki, iqtisodiyotda bunday xulosa chiqarish notug'ri bo'lardi.

Demak, u yoki bu mamlakat urbanizatsiya darajasini boshqa mamlakat bilan qiyoslaganda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- Shaxar tashkil qilish mezonlari (masalan, Turkmanistonda buning uchun 5 ming kerak, O'zbekistonda-7 ming);

- Shaxarlarning umumiy soni va zichligi;

- yirik Shaxarlarning mavjudligi;

- Shaxar aglomeratsiyalarining rivojlanganligi;

- qishloq-Shaxar va mayatniksimon migratsiya;

- aholining bandlik darajasi va tarkibi;

- qishloq joylar urbanizatsiyasi, qishloqliklarda Shaxarchasiga yashash tarzining mavjudligi va x.k.

YUqoridagilar urbanizatsiyaning naqadar murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisa ekanligidan yana bir bor dalolat beradi.

Albatta, urbanizatsiya -bu ob'ektiv va umuman olganda ijobiy jarayon. Ammo uning salbiy tomonlari ham yo'q emas. CHunonchi, ekologik va sosial muammolarning

keskinlashuvi hozirgi zamon urbanizatsiyasining eng ko'zga ko'rinarli salbiy «yo'ldoshlaridir».

O'rta Osiyo va O'zbekistondagi urbanizatsiya sharqona xususiyatga ega. Eng avvalo bu erda urbanizatsiya ko'rsatkichini yaqin kelajakda 70-80 foiz bo'lishini tasavvur qilish qiyin va bunday aslo bo'lmaydi ham. Sababi-bizda Shaxarlar rivojlanishi qishloq xo'jaligi bilan qadimdan an'anaviy hosda bog'liq.

Qolaversa, bunday mamlakatlarda qishloq urbanizatsiyasi ham katta ahamiyatga ega. Boz ustiga respublikamiz rahbariyati qishloq joylarda ijtimoiy-iqtisodiy tub o'zgarishlarni amalga oshirish, qishloq industriyasi va infrastrukturasiga jiddiy e'tibor qaratmoqda-ki, bu ham urbanizatsiyani ichkaridan, «yashirinch» rivojlanishidan darak beradi. Demak, urbanizatsiyaning umumiy demografik ko'rsatkichi garchi ma'lum qulayliklarga ega bo'lsa-da, uning ayrim nozik jihatlari ham mavjud.

Ma'ruza 10. Rayon planirovkasi va Shaxarsozlik masalalari.

Rayon planirovkasi ma'lum bir hududda ishlab chiqarish korxonalari, aholi joylashuvi, infrastruktura elementlarini geografik, iqtisodiy, qurilish-arxitektura va muxandislik-texnika sharoit hamda omillarini hisobga olgan holda tashkil qilishning nazariy va amaliy masalalari bilan Shug'ullanadi. Aynan Shu ma'noda u konstruktiv geografiya (D.I.Bogorod), rayonning amaliy geografiyasi sifatida tan olingan.

Darxaqiqat, rayon planirovkasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning amaliyot bilan bog'liq bo'lgan eng asosiy yo'nalishidir. U Shaxarlar geografiyasi, ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish masalalari bilan yaqindan aloqador.

Shuni ta'kidlash lozimki, umuman iqtisodiy geografiyada ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil etish g'oyasi asosiy o'rinda turadi. Binobarin, bu fanda hududiy ishlab chiqarish majmualari katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Rayon planirovkasida esa hudud ishlab chiqarishni joylashtirish nuqtai nazardan tashkil etiladi va baholanadi. Demak, iqtisodiy geografiyada hudud bu oddiy makon, ishlab chiqarishni joylashtirishdagi sharoit hisoblansa, rayon planirovkasida u maxsus omil, resursdir.

Rayon planirovkasi bu avvalgi xalq xo'jaligini planlashtirish emas; u ma'lum bir hududni loyihalashtiriladi, sxemalarini tuzish, aholi manzilgohlarining Bosh planini yaratish bilan Shug'ullanadi. Shu ma'noda u planlashtirish bilan prognozlash o'rtasida turadi. Mazkur muammolar bilan maxsus ilmiy-tekshirish va loyihalashtirish institutlari mashg'ul (TashNII Genplan; UzNIP gradostroitel'stva va x.k.).

Rayon planirovkasi ayni vaqtda mintaqaviy planlashtirish ham emas. Biroq, u mintaqaviy iqtisod va siyosat bilan bog'liq. Rayon planirovkasi, Shuningdek, iqtisodiy

rayonlashtirish bilan ham aloqador; iqtisodiy rayonlashtirish rayon planirovkasining nazariy asosidir.

Rayon planirovkasida uning ob'ektlarini to'g'ri aniqlash katta ahamiyatga ega. Odatda rayon planirovkasi uchun o'rta darajadagi iqtisodiy rayon (viloyat) va undan kichik hududlar tanlab olinadi. Hudud kichraygan sari rayon planirovkasining aniqlik darajasi ortib boraveradi.

Ko'pincha, viloyat ko'lamidagi rayon planirovkasi ishlari sxemalar tuzish bilan belgilanadi. Ular, 1:100000-1:300000 masshtabda amalga oshiriladi. Viloyat ichidagi iqtisodiy rayonlar uchun rayon planirovkasining loyihasi tuziladi. Bunday loyiha ishlari sanoat tugunlari uchun ham bajariladi. Agar viloyat ichidagi iqtisodiy rayonlarda 1:100000-1:50000 masshtab qo'llansa, sanoat tugunlarida masshtab yanada aniqlashadi- 1:25000 yoki 1:10000.

Shuningdek, qishloq tumanlari uchun rayon planirovkasi ishlab chiqiladi. Alohida aholi qo'rg'onlari uchun esa Bosh planlar tuzilib, Shaxar va qishloq hududi sanoat, uy-joy qurilishi, dam olish nuqtai nazaridan kichik rayonlarga ajratiladi, hatto ayrim korxona, maktab, bekat, magazin kabi ob'ektlarni joylashish o'rni aniq belgilanadi.

Bosh planlar 1:10000 yoki 1:5000 masshtabda yaratiladi. Bunday planlar Shaxarning alohida qismi uchun ham tuzilishi mumkin. Xorijiy mamlakatlarda sanoat yoki industrial parklar, tashkillashtirilgan sanoat rayoni, industriya uchastkasi kabilar uchun ham ishlab chiqiladi. Ularning maydoni ko'pincha 200 gektardan oshmaydi.

Rayon planirovkasining sxema va loyihalari va aholi punktlarining Bosh planlari odatda 25 yilga mo'ljallangan bo'ladi. Ana Shu davr uchun aholi sonining bashorati ham ishlab chiqiladi. Bu bashoratlar turli usullarda (ekstropolysiya, mehnat resursi balansi, turli yoshdagi aholi sonini demografik surish yoki siljitish va b.q.) bajariladi.

Yana Shuni unutmaslik kerak-ki, mamlakatimizning bozor munosabatlarga o'tishi, mulkchilikning turli shakllarini vujudga kelishi tufayli davlatning ilgari boshqaruvchanlik roli o'zgaradi. Bu esa rayon planirovkasining maqsad va vazifalariga ham yangicha qarashni taqozo etadi.

Adabiyotlar.

1. Alaev E.B. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. М., 1983.
2. Ata-Mirzaev O.B. Региональное прогнозирование расселения и управление процессом урбанизации. Т., 1979.
3. Axmetov E.A. O'zbekiston Shaxarlari. Т., 1991.
4. Baranskiy N.N. Stanovlenie sovetskoy ekonomicheskoy geografii. М., 1980.
5. Lappo G.M. Geografiya gorodov. М., 1969
6. Lappo G.M. Goroda na puti v buduhee. М., 1987
7. Persik E.N. Rayonnaya planirovka (geograficheskie aspekty). М., 1973

8. Persik E.N. Geografiya gorodov (geourbanistika). M.,1991
9. Rayonnaya planirovka. Spravochnik proektirovika. M.,1986
- 10.Saliev A.S.Geografiya gorodov respublik Sredney Azii. CHastъ I. T, 1980; CHastъ II. T., 1984.
- 11.Saliev A.S.Problemo` rasseleniya i urbanizatsii v respublikax Sredney Azii. T.,1991.
- 12.Saushkin YU.G., Glushkova V.G. Moskva sredi gorodov mira. M.,1983.
- 13.Xorev B.S. Problemo` gorodov. M.,1975.
- 14.Xorev B.S. Gorodskie poseleniya SSSR.M., 1969.
- 15.YArgina E.N., Kosnuxiy YA.V. i dr. Osnovo` teorii gradostroitelъstva. M., 1985.